

RECENZJA

Geoffrey Parker, *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, przeł. P. Szadkowski, Napoleon V, Oświęcim 2019, ss. 744, ISBN: 978-83-8178-096-4

Klimat i jego zmiany rozłożone w czasie to motyw przewijający się w pracach historycznych od dziesięcioleci, ale zwykle stanowiący tylko tło dla opisywania zagadnień cieszących się większym zainteresowaniem badaczy. Nie jest tutaj wyjątkiem również rynek polski, pomimo że przeciętnemu miłośnikowi literatury naukowej zapewne nie są znane najważniejsze prace, w których omawiany wątek jest poruszany¹. Na pierwszy rzut oka podobny charakter, z częściowym skupieniem na zjawiskach naturalnych, powinna mieć wydana w oryginale w 2014 r. monumentalna publikacja Geoffreya Parkera, amerykańskiego specjalisty od dziejów nowożytnego imperium hiszpańskiego. Wszak w jej tytule znalazło się miejsce dla trzech komponentów rzeczywistości XVII w.: wojny, zmian klimatycznych i „katastrofy” w szerokim tego słowa rozumieniu. Struktura książki, jej ogólny wydźwięk i jej relacja względem wcześniejszych dokonań historiografii powodują jednak, że drugi ze wskazanych elementów staje się dominujący już na etapie pierwszej refleksji historycznej. Nie ulega wątpliwości, iż jest to jeden z najważniejszych czynników, które stoją za wielkim sukcesem pracy Parkera, znacząco wyróżniając ją na tle innych pozycji dostępnych na rynku.

Geoffrey Parker postanowił zestawzić ze sobą dwa zjawiska charakterystyczne dla XVII w.: zmiany klimatyczne określane w fachowej literaturze jako „mała epoka lodowcowa” oraz

¹ Wyrazem obecności tej tematyki w polskiej historiografii jest m.in. trzyczęściowa seria kronik klęsk elementarnych, wydana w okresie dwudziestolecia międzywojennego: A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450-1586. I. Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów 1932; S. Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1648-1696. I. Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów 1937; R. Werchracki, *Klęski elementarne w Polsce w latach 1587-1647. I. Zjawiska meteorologiczne, stan urodzajów i pomory bydła*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. 18, 1939, nr 3. Warto zwrócić też uwagę na niektóre prace monograficzne i artykuły: Z. Mikulski, *Problem klęsk żywiołowych w aspekcie współpracy międzynarodowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 38, 1993, nr 1; K. Wnęk, *Dzieje klimatu Galicji w latach 1848-1913. Wpływ zjawisk meteorologicznych na społeczno-gospodarczy rozwój Galicji*, Kraków 1999; F. Bujak, *Uwagi o potrzebach historii gospodarczej*, „Nauka Polska, Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 1918, t. 1.

wyjątkowo duże nasilenie niepokojów społecznych i politycznych. Trzeba przy tym zaznaczyć, że tytuł książki może być dla czytelnika mylący. Wojna w ścisłym tego słowa rozumieniu jest w niej bohaterem drugoplanowym; nacisk zostaje natomiast położony na wszelkiego rodzaju przejawy wystąpień przeciwko władzy, z których część rzecz jasna faktycznie prowadziła do podjęcia działań zbrojnych o większej skali. Wojny polsko-szwedzkie, zmagania francusko-hiszpańskie czy konflikt pomiędzy Imperium Osmańskim a Świętą Ligą z lat 1683-1699 są w tekście wspomniane, ale nie stanowią głównej, nieodłącznej części narracji. Podobnie jest z udziałem Francji w wojnie trzydziestoletniej, która opisana została przede wszystkim w kontekście wewnętrznych tarć w obrębie Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Najwięcej miejsca otrzymują zatem Fronda, angielska wojna domowa, powstania kozackie i cały szereg mniejszych bądź większych zaburzeń społecznych.

Globalny kryzys podzielony jest na pięć części o nierównomiernym rozkładzie treści. Pierwszy segment, zatytułowany *Łożysko kryzysu*, stanowi swego rodzaju wstęp do prowadzenia dalszych rozważań. Autor w sposób treściwy i jednocześnie kompleksowy opisuje zjawisko małej epoki lodowcowej, próbuje wyjaśnić jej przyczyny i przejawy, a także wymienia najbardziej namacalne i bezpośrednie skutki, jakie owo zjawisko miało dla funkcjonowania społeczeństw z różnych zakątków globu. Posługuje się przy tym bardzo przekonującym materiałem statystycznym, dającym wyobrażenie o skali problemu i pozwalającym na zrozumienie jego znacznego wpływu na codzienność mieszkańców planety. Warto dodać, że duża część owego materiału statystycznego pochodzi z wyników znacznie bardziej szczegółowych badań prowadzonych przez specjalistów z całego świata. Wśród cytowanych historyków znajdują się m.in. Mirkka Lappalainen, Craig Muldrew i Akira Hayami². Wywody wzbogacone są przez dane pochodzące z międzynarodowych instytucji badawczych, relacje autorów żyjących w XVII w., a nawet odniesienia do literatury pięknej³. Wykorzystanie informacji z tak szerokiego katalogu źródeł nie tylko czyni argumentację autora jeszcze bardziej przekonującą, ale też dostarcza czytelnikowi dodatkowych, różnorodnych wrażeń poznawczych.

Części druga i trzecia (*Przetrzymać kryzys* i *Przezwyciężyć kryzys*) wzajemnie się uzupełniają i stanowią najważniejszy segment książki, zawierając w sobie 12 rozdziałów i zajmując ok. 250 stron. Każdy z rozdziałów opisuje sytuację w innej części świata. Autor dokonał rozróżnienia pomiędzy nimi, uznając za podstawę skalę i efekty kryzysu. W części drugiej opisane zostały rejony, które zostały przez niego ciężko dotknięte, co wiązało się z istotnymi zmianami politycznymi lub zaistnieniem długotrwałego okresu przepełnionego

² Autor wykorzystał dane zaprezentowane m.in. w następujących publikacjach: M. Lappalainen, *Death and disease during the Great Finnish Famine 1695-1697*, „Scandinavian Journal of History” 2014, t. 39; C. Muldrew, *Food, energy and the creation of industriousness. Work and material culture in agrarian England, 1550-1780*, Cambridge 2011; A. Hayami, *Population, family and society in pre-modern Japan*, Folkestone 2009.

³ Można w tym miejscu wymienić np.: M. de Cervantes, *Przemysłny rycerz Don Kichot z La Manchy*.

zmaganiemi zbrojnymi. Do krajów tych zaliczać się miały przede wszystkim: Chiny, Rosja, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Imperium Osmańskie, Święte Cesarstwo Rzymskie, państwa skandynawskie, Hiszpania (z wyłączeniem posiadłości zamorskich), Francja oraz Anglia. Część trzecia poświęcona jest zaś regionom, które z różnych powodów wyszły z kryzysu obronną ręką. Autor wymienia wśród nich państwa włoskie, subkontynent indyjski, Japonię, Afrykę, Australię i całe w zasadzie Ameryki. Każdy z rozdziałów zbudowany został według podobnego schematu. Najpierw nakreślana jest sytuacja społeczna i polityczna na omawianych obszarach u progu XVII w. Później Parker przechodzi do opisu wpływu zmian klimatycznych na zaprezentowane zbiorowości, dowodząc w większości przypadków występowania ze szczególnym natężeniem ekstremalnych zjawisk pogodowych, znacznego zmniejszenia się plonów oraz pojawienia się zjawisk temu towarzyszących: głodu i chorób. Co istotne, sytuacja ta miała dotyczyć całego globu – w tym również i obszarów wcześniej oznaczonych jako słabo dotknięte kryzysem.

Autor, w poszukiwaniu przyczyn dużej dysproporcji w funkcjonowaniu państw w obliczu zmieniających się okoliczności, wprowadza do swojej pracy interesującą konstrukcję, która w schematyczny sposób przedstawia działanie mechanizmów kierujących recesją, a ponadto znacząco oddala ogólną wizję od przychodzącego mimowolnie na myśl deterministycznego obrazu ludzkich losów. Otóż Parker dla każdego opisywanego regionu wyznacza na osi czasu moment nazywany przez niego „punktem przełomowym”. Wydaje się, że jest to ten punkt, w którym zdaniem autora działanie sił natury i wywoływanych przez nie nastrojów społecznych napotykało na czynnik ludzki tożsamy z działaniem wpływowej jednostki bądź wpływowych jednostek. Kryteria, zgodnie z którymi owe punkty zostały wyznaczone, mogłyby z pewnością stać się przedmiotem długich dyskusji w środowisku naukowym. Nie ulega wątpliwości, że każdy badacz wskazałby na inne wydarzenia jako te, które miały największe znaczenie dla rozwoju sytuacji w omawianym okresie. Na zaproponowane przez Parkera punkty przełomowe trzeba jednak patrzeć jak na bardzo uproszczony schemat, który ma na celu stworzenie warunków dla lepszego zrozumienia mechanizmów kształtujących XVII-wieczną rzeczywistość. W przypadku pierwszej grupy obszarów, zaprezentowanych w części drugiej, działania ludzi zaangażowanych w rozwój sytuacji prowadziły do dalszej destabilizacji sceny politycznej i życia społecznego: ugoda w Perejaśławiu, włączenie się Szwecji do wojny trzydziestoletniej, bezczynność Olivaresa wobec Portugalii w 1640/1641 r., niefortunnie poprowadzona kampania Karola I z 1639 r. W przypadku drugiej zaś grupy, przedstawionej w części trzeciej, decyzje jednostek, takie jak reformy Tokugawów w Japonii, otworzyły drogę do przezwyciężenia kryzysu. Oczywiście schemat ten nie tłumaczy wszystkich zjawisk, które były związane z opisywanym przez Parkera kryzysem XVII w. Uwzględnia to zresztą sam autor, powołując się też np. na znacznie bardziej złożone procesy gospodarcze, jak tzw. rewolucja przedprzemysłowa w Kraju Kwitnącej Wiśni. Niemniej jednak model oparty na punktach przełomowych należy uznać za koncept interesujący i wartościowy, choć wymagający od czytelnika dodatkowej refleksji.

Część czwarta (*Stawić czoła kryzysowi*) ma charakter przekrojowy. Jest ona próbą wyciągnięcia wniosków z informacji przedstawionych wcześniej. Autor analizuje ludzkie postawy wobec trudnych warunków naturalnych, poszukuje prawideł, według których rozwijały się sytuacje konfliktowe, doszukuje się roli poszczególnych grup społecznych w prezentowanych wydarzeniach. Za szczególnie interesujące, choć będące tylko jednym z wielu wątków poruszanych w tym segmencie, należy uznać rozważania poświęcone lokalizacji ognisk zapalnych w czasie i przestrzeni. Parker zwraca uwagę na to, że obszarami szczególnie podatnymi na wystąpienie niepokojów i aktów zbrojnych były miasta i makroregiony jako zapewniające największe możliwości rozwoju społecznego niezadowolenia, a także obszary peryferyjne, które trudno było kontrolować. Tezy te nie są czymś zupełnie nowym dla historiografii – podobne spostrzeżenia pojawiały się już w połowie XX w. w pracach np. Fernanda Braudela⁴. Odwołanie się do nich w publikacji z zakresu historii globalnej – łączącej w sobie dorobek nauk społecznych, przyrodniczych i politycznych – jest jednak aspektem ze wszech miar korzystnym.

Treści zawarte w części piątej (*Po kryzysie*) mają dwojaki charakter. Po pierwsze, Parker podjął próbę opisanie sposobów radzenia sobie z kryzysem, które pojawiały się w XVII-wiecznych społeczeństwach, ze szczególnym uwzględnieniem różnego rodzaju strategii ucieczki i wyparcia. Po drugie, autor zarysował obraz państw wychodzących z głębokiej zapaści, często przeżywających gwałtowny rozwój demograficzny i gospodarczy, a nierzadko wchodzących też na drogę reformy.

Globalny kryzys... jest ciekawym przykładem publikacji stojącej na granicy obszaru zainteresowań *global history*. Parker podjął w niej interesującą refleksję nad doświadczaniem konkretnego zbioru ekstremalnych zjawisk naturalnych przez różne społeczności we wszystkich zamieszkałych zakątkach planety, poszukując różnic i wspólnych mianowników. Ogromną zaletą jego pracy jest brak ograniczeń geograficznych. Podczas lektury daje się oczywiście odczuć znaczną przewagę treści dotyczących Starego Kontynentu, co jednak wydaje się rzeczą naturalną, biorąc pod uwagę kwestię dostępności danych statystycznych i materiału archiwalnego. Osobne rozdziały poświęcono najgęściej zaludnionym obszarom pozaeuropejskim – Chinom, Japonii i Indiom. Niezależnie rozpatrzono też sytuację w Ameryce, Afryce i Australii. Również i w przekrojowych partiach tekstu znalazło się miejsce na to, by wspomnieć o Syjamie, Persji czy europejskich koloniach w Nowym Świecie. Takie potraktowanie omawianego zagadnienia przez autora nadaje roztaczanej przez niego wizji wrażenie kompletności, co jest dodatkowym atutem, biorąc pod uwagę nie tylko walory naukowe, ale też zwyczajne zadowolenie z lektury.

Monumentalna praca Parkera to wreszcie przemawiający do wyobraźni czytelnika przykład historycznej literatury zaangażowanej. Autor nie ukrywa, że jego intencją było

⁴ F. Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. I-II, przeł. S. Meller et al., Warszawa 2004.

napisanie czegoś więcej niż tylko zwyczajnej rozprawy naukowej. Książka rozpoczyna się wzmianką o tomiku *haiku* wydanym przez Gregory'ego C. Johnsona na podstawie raportu Międzynarodowego Zespołu ds. Zmian Klimatu przy ONZ. We wstępie możemy przeczytać o współcześnie występujących ekstremalnych zjawiskach pogodowych. Na końcu pracy, w formie epilogu, Parker zdecydował się zaś zamieścić kilkunastostronicowy esej o wymownym tytule „*Klimat, głupcze!*”, opisujący zachodzące w XXI w. zmiany klimatyczne i wskazujący na wnioski, które zdaniem autora powinniśmy czerpać z przeszłości podczas kreowania naszego stanowiska względem tego problemu. Z jednej strony stanowi to realizację wyższych pragnień twórcy *Globalnego kryzysu...*, z drugiej jest dowodem na to, że pomimo postępujących profesjonalizacji i specjalizacji pracy naukowej wciąż możliwe jest wydawanie publikacji historycznych mających na celu nie tylko rozwijanie naszej wiedzy o przeszłości, ale też kreowanie opinii i wpływanie na ludzkie sądy.

Geoffrey Parker podczas pisania *Globalnego kryzysu...* z pewnością mierzył się z podobnymi problemami, co i inni twórcy dzieł o tak szerokim horyzoncie badawczym. Jak się wydaje, nie wszystkie z nich zdołał przezwyciężyć, co generuje wymierne trudności w trakcie lektury. Duża część treści wydaje się bardzo słabo powiązana z wątkiem przewodnim narracji. Dotyczy to przede wszystkim drugiej i trzeciej części książki, w której opisy sytuacji politycznej nierzadko przybierają wręcz podręcznikową formę. Zręczność literacka Parkera sprawia, że również i te fragmenty czyta się z wielkim skupieniem, lecz wraz z nimi zapomina się o tych aspektach, które z punktu widzenia przedstawionej tutaj historii są kluczowe. Z przedmowy do drugiego wydania wynika, że autor zdawał sobie sprawę z istnienia tego mankamentu. Napisał bowiem, że z poprawionej wersji usunięto „kilka podrozdziałów, w których dryfował zbyt daleko od głównego wątku” (s. 12). Problem ów istnieje jednak nadal; trudno natomiast ocenić, czy dałoby się go w pełni naprawić bez wprowadzania fundamentalnych zmian do struktury pracy.

Jako pozytyw należy traktować fakt, że praca Parkera zawiera zestaw 27 poprawnie wykonanych map, schematów i wykresów, które w dobry sposób ilustrują opisywane przez autora zagadnienia. Można jednakże przyjąć, iż materiału graficznego mogło się w tej publikacji znaleźć znacznie więcej. W części pierwszej, czwartej i piątej szczegółowe dane statystyczne są często wplecione w tekst; brakuje im natomiast odniesienia do jakiegokolwiek formy prezentacji danych, która mogłaby w sposób jeszcze bardziej przejrzysty i dokładny przedstawić skalę omawianego problemu. Dobrym przykładem wydaje się tutaj podrozdział *Żywiąc wojnę* (s. 61-64), w którym można znaleźć informacje na temat kosztów prowadzenia działań zbrojnych, liczebności armii największych państw świata, wysokości podatków na cele wojskowe w różnych okresach i środków przeznaczanych na budowę i utrzymywanie zaawansowanych technologicznie fortyfikacji. Na czytelniku wrażenie robią wielkie liczby podawane przez autora; brak materiału graficznego powoduje jednak, że trudniejsze staje się zestawienie owych sum ze sobą, a tym bardziej odniesienie ich do problemów opisywanych w dalszych partiach książki.

Na pochwałę zasługuje polskojęzyczne wydanie *Globalnego kryzysu...*, choć nie ustrzeżono się w nim od drobnych pomyłek redaktorskich, a spisowi treści nadano niezbyt atrakcyjną formę z powodu zastosowania bardzo grubej czcionki i niedostatecznego wyodrębnienia w nim od siebie poszczególnych segmentów pracy. Tekst główny został jednak opracowany w sposób przejrzysty i miły dla oka, przy jednoczesnym funkcjonalnym rozmieszczeniu wszelkich materiałów graficznych.

Podsumowując, książka *Globalny kryzys: wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku* jest pozycją godną polecenia nie tylko ze względu na wartość naukową, ale też zdolności literackie jej autora. Czytelnik musi mieć jednak na uwadze, że jest to praca przekrojowa, łącząca w sobie cały katalog wątków z pogranicza historii politycznej, społecznej i gospodarczej, a przez to zawierająca treść uogólnioną, ujętą w ramy uproszczonych modeli.

Patryk Kuc 